

חינוך בעידן פוסטמודרני

אורי מאיר פיש

פתח דבר

לאחרונה ישנם דיונים רבים שכותרתם 'משבר הסמכות של המחנך'. ישנה הרגשה שהמחנך הארץ-ישראלי איבד הרבה מהסמכות שהייתה לו בעבר, דבר שמקשה על ביצוע תפקידו החינוכי, ולעיתים אפילו על ניהול תקין של שיעור. בכדי להתגבר על בעיה זו נבחנות הצעות 'להחזיר עטרה ליושנה', כגון: לחייב את התלמידים להגיע עם תלבושת אחידה לבתי הספר, וכגון עמידה בכניסת המורה לכיתה. נדמה, שהמשבר בחינוך אינו נובע רק מחוסר נהלים המדגישים סמכות, אלא נובע ממשבר מוסרי אידיאולוגי. התרבות הישראלית מאמצת יותר ויותר את דפוסי החשיבה של התרבות הפוסטמודרנית, ובפרט את הגישה הרלבטיסטית המאפיינת תרבות זו, שבה 'לכל אחד ישנה האמת שלו'. בתרבות זו המורה איבד את סמכותו המוסרית, והגבולות בין 'חינוך' ו'שטיפת מוח' כבר אינם ברורים.

במאמר זה אנסה להציע דרך בה ניתן לנסות ולחנך נוער המושפע מתפיסות רלבטיסטיות, לעקרונות של מוסר ושל יהדות, המהווים באופן פשוט 'אמיתות מוחלטות'.

יש לציין שהדרך המוצעת במאמר זה מבוססת על מערך שיעורים שהועבר בעז"ה על ידי במסגרות שונות לנוער דתי בשנתיים האחרונות, בעיקר במסגרות של חינוך בלתי פורמאלי.

בחלק הראשון של המאמר אביא בתמצות מסקנות מאמר קודם בו עסקתי ביחס העקרוני שלדעתי צריך להיות אל התפיסה הפוסטמודרנית. בחלק השני אנסה להראות שצורת ההתמודדות החינוכית עם התופעה הפוסטמודרנית איננה יכולה להיות דומה לצורת ההתמודדות אליה התרגלנו בהתמודדויות תרבותיות קודמות.

¹ הגדרת ה'פוסטמודרניזם' על פי יעקב שויקה, המילון השלם (תחת הערך 'מודרניזם'): "מכלול המגמות והזרמים בתרבות המערבית (בספרות, באומנות, בארכיטקטורה וכד') בסוף המאה העשרים, המהווים תגובת נגד למודרניזם ולשאיפתו להעניק משמעות כוללת למציאות, והדוגלים ברליטיביזם, בפלורליזם תרבותי ובהשתחררות מן ההיררכיה בין תרבות עילית לתרבות המונים".

החלק השלישי והמרכזי של המאמר יציג מערך חינוכי אותו אנו מציעים להתמודדות חינוכית-מעשית עם הרלטביזם.

חלק ראשון

תמצות מסקנות המאמר הקודם

הגישה החינוכית-מעשית המוצגת במאמר זה נגזרת מתפיסה עקרונית כלפי התרבות הפוסטמודרנית. בגישה העקרונית כלפי התרבות הפוסטמודרנית עסקנו באריכות במאמר קודם, ואנו יכולים להביא כאן רק את עיקרי הדברים בקצרה.² גם אם הדברים לא יובנו במלואם למי שאינו עוסק בנושאים הפילוסופיים הנדונים, המשך המאמר העוסק בגישה החינוכית-מעשית יוכל להיות מובן גם בלעדיהם.

במאמר הקודם ניסינו לשרטט את התהליך הפילוסופי אותה עברה הפילוסופיה המערבית מתחילת ה'פילוסופיה המודרנית' ועד התפיסה ה'פוסטמודרנית'. בפילוסופיה המודרנית הייתה הנחה שעל ידי ה'שכל' ניתן להגיע לאמיתויות אובייקטיביות ומוחלטות, שאינן תלויות באישיות של האדם האומר אותן. עיקרון זה צומצם לשני מישורים. המישור הראשון היה בתפיסת ה'שכל' כמוגבל יותר ממה שהיה מקובל לפני כן (כגון בפילוסופיה האמפיריציסטית של יום, וב'מהפכה הקופרניקאית' של קאנט). המישור השני היה בחשיפת האדם לרבדים עמוקים יותר בנפשו מאשר ה'אני חושב' של דקארט (כגון בפילוסופיה הקיומית של קירקגור). חשיפת רבדים אלו גרמו לחיפוש 'אמת קיומית' אליה האדם 'מתחבר', ולא רק אמת המוכחת שכלית. רבדים אלו נתפסו על ידי הפסיכולוגיה המודרנית כבלתי מודעים, וכגורם מרכזי המשפיע באופן בלתי מודע על דעותיהם ומעשיהם של בני אדם. דבר זה גרם לכך שכבר אי אפשר לדון על אמת מוחלטת ואובייקטיבית, אלא על אמת הנגזרת מאכסיומות בלתי מודעות של כל אדם.

לטענתנו, השינויים הפילוסופיים שהולידו את התפיסה הפוסטמודרנית אינם תמיד סותרים במהותם את היהדות, ואדרבא, הם יכולים להתפרש גם כהתקדמות רוחנית של העולם.

² פוסטמודרניזם ויהדות, חולך ואור (הוצאת המכון התורני שליד ישיבת אור עציון) גליון א', שבט תשס"ג. מאמר זה פורסם גם באסופת מאמרים שיצאה לקראת הכנס הבין לאומי לרבנים של מכון יעמיאל, טבת תשס"ד.

לסיום, סיכמנו שישנן שלוש נקודות בהן היהדות חולקת על התפיסה הפוסטמודרנית:

1. על פי היהדות יש באדם אמת מוטבעת. האמת המוטבעת מקורה בנשמה שבתוכו.
2. על פי היהדות אדם יכול להיות מודע לכך שיש בו אמת פנימית זו, ויכול להיחשף אליה לפחות באופן חלקי.
3. ביהדות ישנה מסורת מוצקה מספיק בכדי להשתמש בה בעקבות המוסר הפנימי.

מצד שני, ישנן שתי נקודות שמודגשות בתפיסה הפוסטמודרנית שמוסכמות על היהדות, והדגשתן יכולה להעמיק את עבודת ה':

1. הכרה בכך שבאדם קיימים רבדים עמוקים יותר משכלו, ומשום כך גם האמונה צריכה להיות חוויה קיומית הכוללת עבודה מאהבה.
2. תפיסה שלכל אחד נקודת מבט שונה על העולם.

חלק שני

חייבים להעלות את הדיון 'על השולחן'

לפני שננסה להציע את דרכנו החינוכית, נדמה שחשוב להבהיר שצורת ההתמודדות עם התופעה הרלטביסטית צריכה להיות שונה מצורת ההתמודדות לה התרגלנו עם תופעות אחרות בעבר. בעבר, בדרך כלל, היהדות התמודדה עם 'אמיתות אלטרנטיביות'. מהאגף הדתי - הנצרות והאיסלאם הציעו אמיתות אלטרנטיביות ליהדות, ומהאגף החילוני תפיסות מדעיות וחברתיות שונות הציעו 'הוכחות' נגד היהדות ותפיסות עולם חילופיות.

בכדי להתמודד עם 'אמיתות אלטרנטיביות' אחרות היו שתי דרכים חינוכיות אפשרויות. דרך אחת הייתה התמודדות ישירה עם הטענות של עמדות אלו בניסיון להפריכן. דרך שניה (שנדמה שהייתה מצויה יותר) הייתה התעלמות מהעמדות האחרות והסתגרות מפניהם, כאשר גם במקרה כזה ישנו סיכוי גבוה שהחניך לא

יכיר באופן רחב מספיק את העמדות האחרות, או שלא תהיה לו מוטיבציה מספקת בכדי לנטות אחריהן.

נדמה, שבכדי להתמודד עם התפיסה הרלטביסטית, הדרך השניה אינה אפשרית. הסיבה לכך היא שעל פי התפיסה הרלטביסטית אין שום בעיה בכך שיהודי ישמור מצוות קלה כבחמורה, ואפילו שמערכת האמונות שלו תהיה על טהרת מסורת ישראל, כל עוד הוא יקבל שמעשים ואמונות אלו אינם 'נכונים' יותר מאמונה לדוגמא בנצרות, באיסלאם, או בתפיסה אתאיסטית. לשיטה זו ניתן להאמין ולפעול על פי מה שרוצים, כל עוד אתה אינך מאמין באמת שזו האמת, אלא אתה רק חושב שזו ה'תרבות' אותה בחרת מנקודת המבט שלך, ואין היא נכונה יותר מתרבות אליה הגיע אדם אחר מנקודת מבט אישית ותרבותית אחרת. כאשר אדם מקבל באופן עקרוני שאין אמת מוחלטת (כפי שלדעתי רבים מהציבור הישראלי בכלל, והדתי בפרט, סוברים), אין תועלת בהתעלמות מתפיסה זו, ובהתמקדות חינוכית רק בחיזוק המעשים והאמונה הדתית, משום שכל הדברים האלו כלל אינם מתנגדים לתפיסה הרלטביסטית. התלמיד אומנם ידקדק בעוד מצווה, אך ימשיך לחשוב שאין זה מקודש יותר מטכס נוצרי או בודהיסטי. התלמיד ידע יותר מחשבת ישראל, אך ימשיך להניח שאין זה 'אמיתי' יותר מאמונות של שבטים אפריקאניים³.

מעבר לזה ישנו הבדל מהותי נוסף בין ההתמודדויות הקודמות ובין ההתמודדות עם התפיסה הרלטביסטית. בהתמודדות עם דת אחרת או עם תפיסה המצהירה על עצמה כנוגדת את תפיסת היהדות, כבר מראש, באופן בלתי מודע, היה מתנוסס מעל לתפיסה זו 'דגל שחור', ולחניך הייתה רתיעה טבעית מהתחברות עימה. לעומת זאת, התפיסה הרלטביסטית כלל אינה נתפסת אצל רוב התלמידים כ'דעה', אלא כדבר 'מובן מאליו'. בדרך כלל התלמידים כלל אינם מודעים לכך שדפוס

³ דבר זה דומה להתמודדות שהייתה ליהדות עם העבודה זרה (לעומת ההתמודדות עם דתות אחרות). עבודת האלילים לא טענה שהאמונה בה' אינה נכונה, או שה' לא ציווה לקיים את מצוות התורה, אלא רק שלכל עם או ארץ ישנו האל שלו [עיין שמות פרק ט"ז פסוקים י"ד-ט"ז, יהושע פרק ב' פסוקים ט"ז-י"א, שמואל א' פרק ד' פסוק ח', מלכים א' פרק כ' פסוק כ"ג, ועוד]. וכפי שבהתמודדות עם עבודת האלילים לא היה עוזר רק להדגיש את הצורך לעבוד את ה', אלא היה צריך לשלול באופן חזיתי את האחר, כך גם בזמנינו ההתמודדות עם התפיסה הפוסטמודרנית צריכה להיות כזו. כמו כן, גם הכלי שניתן לנו להתמודד עם העבודה הזרה (נבואה) דומה במידה מסוימת לכלי בו לדעתנו צריכים אנו להשתמש להתמודדות עם התפיסה הפוסטמודרנית, כפי שיתבאר לקמן.

החשיבה שלהם נובעים מתפיסה פילוסופית מסוימת שאינה מובנת מאליה או מוסכמת על הכל⁴.

לענ"ד הדרך היחידה להתמודד עם התפיסה הרלטיביסטית היא 'לשים את הדיון על השולחן', להסביר בדיוק מהם יסודות הרלטיביזם, ומדוע אין אנו יכולים לקבל תפיסות אלו כפי שהן. לצערי הרב נדמה לי שבמוסדות החינוך של הציבור הדתי בדרך כלל מנסים להתמודד עם אתגר זה כפי שהתמודדו עם אתגרים חינוכיים בעבר, ובצורה זו רק מוסיפים עוד שכבות טיח על קיר שלעיתים כולו חלול מבפנים.

חלק שלישי

כדי להתמודד חינוכית עם התפיסה הרלטיביסטית ישנם ששה שלבים שלדעתנו יש לעבור עם התלמידים:

א. מודעות למושג הרלטיביזם ולמושג ההוכחה בתפיסה זו

השלב הראשון אותו יש לעבור הוא להבין בקצרה יחסית את התהליך אותו עבר המערב מאז תחילת הפילוסופיה המודרנית בדקארט, ועד התפיסות הפוסטמודרניות הקיימות היום. אין זה מענין מאמר זה לפרט תהליך זה באריכות⁵, על כל פנים, בקצרה, ישנן שלוש נקודות מרכזיות אותן נדמה שחשוב להבהיר:

⁴ דוגמא שבה ניתן לראות את ההשפעה הלא מודעת של תפיסות פילוסופיות מערביות על החשיבה שלנו המחשתי מספר פעמים לתלמידים על ידי ניסיון פשוט. ערכנו 'מכירה פומבית' של תכונות, כאשר כל קבוצה הייתה צריכה לנסות לקנות את התכונות החשובות ביותר לדעתה להרכבת ה'אדם האידיאלי'. אחת מהתכונות הרבות שעמדו למכירה הייתה 'ביישנות'. מניסיוני בקבוצות שונות ומגוונות, תכונת הביישנות הייתה בתחתית סדר העדיפויות. לאחר מכן קראנו חלקים מפתחת הספר 'אורחות צדיקים' על מידת הביישנות, שם בין השאר כתוב: "אמרו חכמים, השכל הוא הבושה והבושה הוא השכל... וראיה שלא ראית בישן חסר דעת ולא דעתן בלי בושה. ועל כן ראוי לכל אדם להשתדל ולהתנהג במידה החשובה הזאת, להתחכם לה עד שתהיה קבועה בנפשו, ויגביר אותה על כל טבעיו, ותהיה בעיניו חשובה משאר מידותיו (ההדגשה שלי), כי בה יגיע אל רוב המעלות, וימנע מעברות ומכל מידות מגוונות". כנראה לאורחות צדיקים הייתה תפיסת עולם קצת אחרת מהתפיסה שלנו, שנראית כי מובנת מאליה. עתה התפתח דיון בשאלה מדוע בתרבות בה אנו חיים אדם 'מוצלח' אינו בישן, ולעומת זאת על פי מחבר 'אורחות צדיקים' הביישנות היא אחת התכונות המרכזיות שיש לאדם האידיאלי. המשך הדיון היה בפיתוח הרעיון שהתרבות שלנו מושפעת מהגדרה המערבית למושג ההצלחה.

⁵ עניין זה נידון בהרחבה במאמרנו הקודם (עיין הערת שוליים 2).

1. מצד אחד- הרלטביזם היא תפיסה פילוסופית שנוצרה על ידי אנשים חכמים ומשכילים, ולכן היא דורשת התייחסות רצינית. מצד שני- הרלטיביזם, כמו כל תפיסה פילוסופית, אינה 'מובנת מאליה'. זו תפיסה חדשה יחסית בעולם הרחב, וההכרעה שלנו לגבי יחסנו אליה צריכה להיות מתוך בחירה מודעת.
2. אין זה נכון לשאול שאלה כפוסטמודרניסט ולצפות לתשובה כמודרניסט. אחד מהכשלים המרכזיים בדיון על נושא הרלטביזם הוא שמצד אחד נקודת המוצא של השואל היא פוסטמודרנית והיא טוענת שאין הוכחות אובייקטיביות המנותקות מהאדם הטוען אותן, אך מצד שני כשהוא מבקש הוכחה שיש אמת מוחלטת, הדיון נסוב על הוכחות אובייקטיביות. טעות זו יכולה לנבוע או מחוסר ניתוח של המחנך את נקודת המוצא של התלמיד, או מחוסר מודעות של התלמיד למה שהוא בעצם מחפש (ובדרך כלל משילוב של שניהם יחד). על פי נקודת המוצא של התלמיד (אותה אנו מוכנים לקבל לצורך הדיון) האכסיומות הבסיסיות לאמת נובעות מתוך האדם⁶. משום כך, כשהחניך מבקש הוכחה שישנה אמת מוחלטת, אין הוא יכול לצפות לאמת אובייקטיבית חיצונית אותה ניתן לחוש בחושים או להוכיח מתמטית, אלא הוא בעצם מבקש מהמחנך לחשוף אותו לאמת פנימית שתמיד הייתה קיימת בו. גם פה יש צורך 'לשים את הדברים על השולחן'. על פי התפיסה אותה רוצים אנו להשיג במאמר זה, אין אמת טבעית טבועה, או לחילופין, אפילו אם ישנה אמת כזו אך האדם אינו יכול להיות מודע אליה בשום צורה, אנו אכן מודים שאי אפשר להוכיח את האובייקטיביות של המוסר. אך גם מעבר לזה - במצב כזה לא נוכל להוכיח שום דבר (כולל המדע) באופן אובייקטיבי. השאלה עליה אנו דנים עכשיו אינה רק שאלה 'דתית', אלא היא שאלה הקשורה ליסודות המוסר והמדע, ובעצם לאפשרות לראות את האדם כיצור תבוני בעל בחירה חופשית כל שהיא.
3. נקודה נוספת המהווה המשך לנקודה הקודמת היא שאם דבר אינו ניתן להוכחה אובייקטיבית אין זה אומר שהוא פחות 'קיים', אדרבא, דווקא הדברים העמוקים ביותר אינם ניתנים לחשיפה אובייקטיבית.

⁶ אין אנו טוענים שהתלמיד מודע לכך שזו נקודת המבט שלו, אלא שבאופן בלתי מודע הוא מנתח כך את הדברים.

עניין זה מתחלק לשתי נקודות:

1. לא כל דבר שאי אפשר להוכיחו בכלים מדעיים אינו קיים. ניתן להמחיש דבר זה ע"י משל הממחיש מהו המדע, וממנו ניתן לראות כיצד להתייחס למה שאינו ניתן להוכחה מדעית.⁷

משל לאדם שהולך ברחוב בלילה חשוך, ולפתע הוא מבחין בחברו הרוכן על ברכיו תחת פנס רחוב. הוא שואל את חברו מה הוא עושה, וחברו עונה לו שנפל לו מפתח והוא מחפש אותו. הוא חוזר ושאלו האם הוא בטוח שהמפתח נפל לו בדיוק פה, וחברו ענה לו שאין הוא בטוח בזה כלל, אך אם המפתח לא נפל פה- בכל מקרה אין סיכוי שימצא אותו. הנמשל הוא שהמדע מציע מתודה מסוימת שכל דעה שתוכל להיות מוכחת על פי מתודה זו היא בוודאות 'אמיתית' (וכמובן גם על כך ניתן להתווכח), אך אין היא טוענת שכל דעה שלא תוכל להיות מוכחת על פי מתודה זו היא בוודאות אינה אמיתית. אם נחזור למשל שלנו- אם אדם טוען שכל מה שאינו מדעי גם אינו נכון, זה כמו שהחבר יטען שאם המפתח לא נפל במקום שיש סיכוי שהוא יוכל למצוא אותו, אז לא יכול להיות שהוא נפל בכלל.

2. על פי המהפכה הקופרניקאית של קאנט אדם יכול לבחון כל דבר שמחוץ ל'אני' של עצמו, אך דווקא את ה'אני' עצמו (וכל 'דבר כשהוא לעצמו') אין הוא יכול לבחון.⁸ למעשה, אדם יכול לבחון רק צדדים חיצוניים של כל דבר, כולל של עצמו, אך לא דברים פנימיים. על פי תפיסה זו חוסר יכולת לבחון מושגים כמו 'בחירה חופשית' אינו נובע דווקא מריחוק מהאובייקט, אלא דווקא מקירוב אליו. אין זה מעניינו של מאמר זה להיכנס להסבר כל המהפכה הקופרניקאית של קאנט (ונדמה לי שגם אין צורך לעשות זאת עם התלמידים), אך נדמה לי שניתן להמחיש לעצמנו ולתלמידים עיקרון זה על ידי משל.⁹

⁷ עיין ליבוביץ' ישעיהו, גוף ונפש, הוצאת האוניברסיטה המשודרת, עמ' 44.
⁸ להרחבה עיין ברגמן שמואל הוגו, הפילוסופיה של עימואל קאנט, הוצאת מאגנס תשנ"ז, עמ' 16.
⁹ עיין הרב דסלר אליהו, מכתב מאליו, חלק א', עמ' 278-283.

שאלו תלמידים: אם ישנה מצלמה המחוברת למקרוסקופ משוכלל ביותר המסוגל לראות דברים זעירים ביותר, וכמו כן היא גם מחוברת לטלסקופ המסוגל לראות למרחקים עצומים, מהו הדבר היחיד אותו לא תוכל מצלמה זו לצלם?

התשובה היא שהמצלמה אומנם תוכל לצלם דברים זעירים ביותר או רחוקים ממנה מרחק שנות אור, אך לא תוכל לצלם את החלק הפנימי של המצלמה. כך גם המודעות שלנו יכולה לתפוס את מה שמחוץ לנו, אך אינה יכולה לתפוס את עצמה (מפני שהיא עצמה יכולת התפיסה). משום כך, חוסר יכולת לבחון אובייקטיבית דברים מסוימים אינו בהכרח אומר שדברים אלו אינם קיימים, אלא שדברים אלו הינם כל כך פנימיים ומהותיים שאין הם ניתנים לצפייה חיצונית.

לסיכום: חוסר יכולת לבחון דברים באופן חיצוני ולהוכיח דברים מדעית אינו אומר שדברים אלו אינם נכונים. לעיתים הדבר נובע מכך שדברים אלו כל כך פנימיים, שאין הם ניתנים לצפייה חיצונית.

ב. 'אכסיומות ראשונות'

דילמה ראשונה:

בשלב זה ניתן לפתח דיון בו נותנים לתלמידים מקרה שבאופן אינטואיטיבי תהיה להם עמדה מוסרית ברורה כלפיו. לדוגמא: ניתן לספר סיפור שפרטיו הכלליים הם שאישה צעירה נאנסה באכזריות על ידי אלמוני, ואז נרצחה בברוטליות. לאחר מכן שיסף האלמוני את ראשה, קשרו לגלגלי מכוניתו, וכך דהר משם בפרעות. יש לשאול את התלמידים האם מעשה זה הוא בלתי מוסרי, ואם כן מדוע. יש לפתח דיון כאשר מטרתו היא להמחיש שאפילו במקרה קיצוני כזה, ללא הנחת אכסיומות ראשונות (שלכאורה אינן ניתנות להוכחה, שכן זהו טבען של אכסיומות) אי אפשר להגדיר אפילו מעשה כזה כבלתי מוסרי.

לדוגמא, בכדי להגדיר את המעשה הנ"ל כבלתי מוסרי יש צורך להגדיר את חיי האדם כערך 'מקודש', שכל הפוגע בו הוא בלתי מוסרי. לכאורה אין שום הוכחה שאכן כך הדבר. אדרבא, על פי התפיסה הדרוויניסטית האדם הוא בסך הכל קוף

משוכלל, וגם קוף הוא בסך הכל אוסף של חומרים כימיים. אם כן, כמו שאין זה כל כך נורא אם אשבור מחשב, כך זה לא כל כך נורא אם 'אנטרל' את יכולתו של אדם להמשיך לתפקד.

למעשה - כל עמדה מוסרית בסיסה באכסיומות ראשונות עליה היא נסמכת. הוכחה שדבר מסוים הוא מוסרי אומר רק שישנה יכולת ליצור קשר אנליטי בין אכסיומה נתונה ובין מקרה ספציפי, אך הוכחת מוסריותו של דבר אינה יכולה להוכיח את האכסיומה עליה נסמך כל הבנין.

על פי התפיסה הרלטביסטית עובדה זו מראה שהמוסר הוא יחסי, משום שבסופו של דבר כל מוסר מבוסס על אכסיומות שבסיסן בתפיסה הסובייקטיבית של כל אדם, ומשום כך אי אפשר לקבוע באופן מוחלט ואובייקטיבי שלאנוס ולרצוח בברוטליות הוא בלתי מוסרי. האם באמת כך הדבר?! בשלב זה נשאר שאלה זו פתוחה.

דילמה שניה:

עתה יש להביא דילמה שכבר קרובה יותר לחיים שלנו והעמדה הראשונית שלנו אליה פחות ברורה, אך בכל זאת סביר להניח שכולנו נצטרך להכריע בה. לדוגמא: ניתן להביא בפני התלמידים דילמה בה אדם הכיר מישהי, הם יצאו כבר כמה חודשים, והוא מתלבט האם להציע לה נישואין. באופן כללי הוא מרגיש בנוח כשהוא איתה והוא חושב שגם השאיפות שלהם לעתיד דומות באופן כללי. כיצד הוא יכול לדעת שאכן מי שהוא יוצא איתה היא ה'צלע השניה' שלו?

לאחר שהתלמידים ינסו להעלות מדדים שונים על פיהם ניתן להעריך האם כדאי להתקדם עם קשר זה צעד אחד קדימה, אפשר לספר להם שלפני שאדם זה הכיר בחורה זו הוא יצא עם מישהי אחרת והוא חשב שהוא מצא את מי שמתאימה לו, ודווקא היא החליטה לסיים את הקשר. עכשיו שהוא יוצא עם בחורה זו הוא שמח שהקודמת החליטה לסיים את הקשר, משום שעם זו שהוא יוצא עכשיו הוא מרגיש שישנה אפילו התאמה רבה יותר. אם כן, איך ניתן לדעת שכדאי להתחתן עם זו, כאשר יכול להיות שמחר הוא עלול להכיר מישהי אחרת שאולי אפילו יותר תתאים? יתירה מכך, אולי בעתיד הוא ישתנה או שהיא תשתנה, ואף אם בהווה הם מתאימים דבר זה לא יהיה נכון בעתיד?

המסקנה מכל זה היא שאף פעם אי אפשר להוכיח באופן מוחלט האם החלטה מסוימת היא נכונה או לא.

אם אכן מסקנה זו נכונה, מדוע בכל זאת אנשים רבים מחליטים החלטות, אפילו החלטות שתהיה להן השפעה מכריעה על חייהם, כגון להינשא? גם פה לכאורה הדבר נעוץ ב'אכסיומה ראשונית', אך בשונה מהאכסיומה הראשונית עליה דיברנו לפני כן, פה מדובר יותר ב'רצון ראשוני'. אם נחזור לדוגמא שהעלינו, אדם יוצא מתוך נקודת המוצא שהוא רוצה באופן כללי להתחתן. אחר נקודת המוצא הזו הוא מבין שבאיזה שהוא שלב הוא יצטרך לקבל החלטה בעניין זה גם אם הוא לא יוכל להוכיח במאה אחוז שהחלטה זו נכונה. ככל שהנטיה הראשונית שלו חזקה יותר, כך הסיכוי שיקבל החלטה גבוה יותר¹⁰.

חשוב להדגיש שאין אנו אומרים שאין לניתוח האובייקטיבי שום מקום בקבלת החלטות. לדוגמא: במקרה שלנו הניתוח האובייקטיבי לגבי ההתאמה בינו לבינה במישורים שונים ודאי מהווה נדבך חשוב בקבלת החלטה לכאן או לכאן. על כל פנים, טענתנו היא שעל סמך נתונים אלו בלבד אי אפשר לקבל החלטה, משום שהחלטה חייבת לכלול בתוכה גם רצון ראשוני עקרוני לקבל החלטה מסוג זה.

לסיכום: המוסר מבוסס על אכסיומות ראשונות, וכל החלטה מבוססת על רצונות ראשונים. גם האכסיומות הראשונות וגם הרצונות הראשונים מקורם באדם, ואינם ניתנים להוכחה 'אובייקטיבית'.

¹⁰ לכאורה דבר זה רמוז גם בפסוק המדבר על נישואין (בראשית פרק ב' פס' כ"ד) "על כן יעזב איש את אביו ואת אימו ודבק באשתו והיו לבשר אחד". כלומר, לפני שדבק באשתו הוא צריך להיות במצב של 'עזב את אביו ואימו', ואז הוא מרגיש צורך למלא את החלל שאביו ואימו כבר אינם יכולים למלא. לגבי חוסר סיפוק הנצרך לקבלת החלטה לשינוי מצב עיין אבנר זיו, פסיכולוגיה מדע הבנת האדם, עמ' 275-277 לגבי תפיסתו ההתפתחותית של אריקסון, וכן עיין שפת אמת פרשת תולדות, תרל"ח, ד"ה יכף.

ג. 'נקודת המוסר'

לאחר שראינו שלמעשה כל קביעה מוסרית וכל החלטה מתקבלת על סמך אכסיומות ראשונות, הגענו ל'נקודת המחלוקת' בין התפיסה הרלטיביסטית ובין כל תפיסה המקבלת יכולת לאיזה שהוא מוסר מוחלט ופעולה תבונית של האדם. הכלי שבעזרתו נוכל להכריע בין הגישות השונות חייב לעמוד בקריטריון עליו דיברנו לעיל להוכחה בדיון מהסוג הזה. כלומר, חייבים לחשוף את התלמיד לאמת שכבר קיימת בתוכו.

מנסיוני שימוש באפיזודה של 'תומס קילר' יכולה להוות המחשה יעילה לצורך המשך הדיון [עיין נספח בסוף המאמר].

לאחר סיום קריאת קטע זה, מנסיוני, התלמידים יתמכו באופן אינטואיטיבי בגישה הטוענת שישנה 'בחירה חופשית' לאדם, ומשום כך ניתן להעניש אדם על מעשה רע שעשה, וכמו כן, משום כך ראוי אדם לשכר על מעשה טוב שעשה. עכשיו יש לפנות לאחד התלמידים ולשאול אותו: "האם יש לך בחירה חופשית?", ולהטעים: "האם יש לך יכולת לבחור האם להרים עכשיו את ידך או לא?". בדרך כלל התלמיד יענה בודאות שיש לו בחירה חופשית. עכשיו יש להקשות עליו "תוכיח! מי אמר שאכן יש לך בחירה חופשית?".

אחר כמה דקות בהן חברי הקבוצה ינסו להוכיח שיש להם בחירה חופשית יש לחדד יותר את השאלה. יש לשאול אותם כיצד הם מקבלים החלטות, ולהגיע למסקנה שהחלטות אותן הם מקבלים מקורן ב'שכל'. עתה יש לתת הסבר קצר מהו השכל. השכל מורכב ממליארדי תאי עצב. 'עצב' הוא תא המרכיב פעילות כימית וחשמלית¹¹. על פי כל זה יוצא שלמעשה אין שום הבדל בין מחשב משוכלל לשכל שלנו, וכמו שבאופן פשוט אין למחשב בחירה חופשית כך גם לנו אין. לאחר שהתלמידים ינסו עוד קצת להוכיח שאכן יש להם בחירה חופשית, אמור להם שפילוסופים מנסים להוכיח זאת כבר מאות שנים ולא מצליחים לעשות זאת.

¹¹ להרחבה עיין אבנר זיו, פסיכולוגיה מדע הבנת האדם, עמ' 37-34.

ספר להם שהיה פילוסוף יהודי שהיה קשור לזרם הנקרא 'הזרם הרציונאליסטי', כלומר זרם הגורס שכל דבר שאי אפשר להוכיח אותו ברציונאל (בשכל) אינו קיים. משום כך הגיע פילוסוף זה למסקנה שאין לאדם בחירה חופשית¹². על כל פנים, ברור שאם אדם היה נותן לו סטירה הוא היה כועס עליו, וכמו כן הוא דרש כבוד על הישגים שלו. מזה ניתן לראות שאף אם אדם מגיע למסקנה שאין לאדם בחירה חופשית על פי מה שהוא חושב כ'רציונאל', בכל זאת הוא מאמין באופן פנימי ועמוק שיש לו בחירה חופשית¹³. חוסר היכולת 'להוכיח' דברים כאלו בכלים חיצוניים ומדעיים אינו מראה שדברים אלו פחות קיימים, או אפילו שאנו פחות צריכים לפעול על פי ההנחה שהם קיימים, אלא שדברים אלו טבועים בנו בצורה כל כך פנימית שאין הם ניתנים לבחינה חיצונית.

ניתן לרשום על הלוח את המילה 'אמונה' ולשאול את התלמידים אלו מילים נוספות הם מכירים משורש זה (א.מ.ג). לאחר מכן יש לנתח יחד עימם את המשמעות של מילים אלו. לדוגמא, 'אומן' טוב הוא אדם היודע להתחבר לחוויות פנימיות שיש בתוכו, ולהביע אותם בכלים שונים באופן שיגרום גם לאחרים לחוות חוויה דומה. כך גם 'אמונה' היא חשיפת האדם לאמת הפנימית הקיימת בתוכו. 'אימון' הוא יכולת האדם להגשים פוטנציאל שהיה טמון בו, ו'אמונה' היא הגשמת הפוטנציאל הפנימי הטמון באדם¹⁴.

¹² מדובר בברוך שפינוזה. עיין וינריב אליעזר, רציונאליזם ואמפריציזם, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, כך יחידות 5-1, עמ' 313-308.

¹³ כך גם למרות שהעולם ה'נאורי' האמין בתפיסות הדארווניסטיות הוא לא הפסיק להאמין ביכולת של מערכות המשפט לדרוש צדק ולהעניש על עוול. כמו כן גם ההבדל בין עירנות לחלוטם אינו ניתן להוכחה אובייקטיבית, אך בכל זאת באופן פנימי ברור לנו ההבדל.

¹⁴ עיין מאמרי הראייה במאמר 'מאורות האמונה' (עמ' 70) שם כותב הרב: "האמונה אינה לא שכל ולא רגש, אלא גילוי עצמי היותר יסודי של מהות הנשמה, שצריך להדריך אותה בתכונתה. וכשאין משחיתים את דרכה איננה צריכה שום תוכן אחר לסעדה, אלא היא מוצאה בעצמה את הכל. בעת החלש אורה, אז בא השכל והרגש לפנות לה דרך. וגם אז צריכה היא לדעת את ערכה, שלא משרתיה, השכל והרגש, הם הנם עצמותה... ההסתכלות המיוחדת של האמונה, שהיא חלק ה' בעצמה, הוא האור של הנבואה, וברדת המדריגה שפעת רוח הקודש, בשגם אלה יורדים לפעמים ומתאחים עם השכל והרגש בדרכי גילוייהם".

ניתן לומר שמטרת האמונה היא לחשוף את האדם לאובייקטיביות שבסובייקטיביות. בילדות נקודת המבט של האדם על דברים היא סובייקטיבית (מקביל לתקופה הקדם מודרנית). בחתבגרות הוא מנסה להגיע להגדרות אובייקטיביות (מקביל לתקופה המודרנית), ובתקופת ההתבגרות המלאה המטרה היא לחשוף את הצדדים האובייקטיביים המתגלים בתוך הסובייקט. מבחינה מתודית ניתן לבקש מהתלמידים לפני חלק זה לבטא בצירוף מה מסמל בשבילם אלוקים (אף שכמובן אין לה' עצמו דמות הגוף). לאחר מכן ניתן לנתח יחד עם התלמידים את הציוורים אותם הם ציירו, כאשר מצוירים רבים יתברר שהצורה בה אנו תופסים את ה' היא כדבר חיצוני ורחוק מאיתנו.

ד. נקודת המוסר הפנימית שבאדם זו הנשמה אליה הוא נחשף במצבים

מסוימים

נקודת המוסר הפנימית היא הנשמה:

בשלב זה ננסה לעגן במקורות היהדות את העיקרון של 'נקודת המוסר' אותו ניסינו לעזור לתלמידים לחשוף בתוכם. אנו נעשה זאת על ידי שנחלק לתלמידים דף מקורות שבו ישנם שלושה מקורות עליהם נדון עימם:

א. הנשמה

רבי שניאור זלמן מלאדי כותב¹⁵:

ונפש השנית בישראל היא חלק אל-ה ממעל ממש, כמו שכתב 'ויפח באפיו נשמת חיים'¹⁶ 'ואתה נפחת ב'י' וכמו שכתוב בזוהר 'מאן דנפח מתוכיה נפח' פרוש מתוכיותו ופנימיותו, שתוכיותו ופנימיות החיות שבאדם מוציא בנפחיותו בכח.

בעל התניא אומר שיש לכל אדם 'חלק אל-ה ממעל ממש', כלומר אין זו רק מליצה בעלמא אלא דבר ממשי¹⁷. הוא לומד זאת מהמילה 'ויפח' הנאמרת רק אצל האדם, לעומת כל שאר הברואים שם נאמר לשון 'דיבור'¹⁸. משמעות הבדל זה הוא שאומנם ה' קשור לכל העולם, שכן הוא יצרו ב'דיבור', אך לה' יש קשר יחודי אל האדם המתבטא בכך שמוזכרת ביצירתו 'נפחה'. ההבדל בין 'דיבור' ובין 'נפחה' הוא שבדיבור המדבר מוציא מעט מרוחו, לעומת זאת, בנפחה האדם נופח הרבה מרוחו. רעיון זה מבטא את הקשר המיוחד והאישי שיש לה' עם כל אדם. קשר זה מתבטא בכך שיש בכל אדם פרטי נשמה שהיא 'חלק אל-ה ממעל ממש'.

אמנם, צד זה של תפיסת האלוקות כרחוק ובלתי נתפס הוא ודאי חלק מעבודת ה' (כעבודת עבד-מיראה) על כל פנים, חשוב להכיר את ה' גם כדבר הקרוב ביותר אלינו, בנשמה שבתוכנו (כעבודת בן, מאהבה). רק השילוב בין שתי תפיסות אלו מבטא את היחס הנכון שצריך להיות לנו כלפי ה'.

¹⁵ ספר התניא, תחילת פרק ב'.

¹⁶ בראשית פרק ב' פסוק ז'.

¹⁷ עיין בפרושו של הרב שטיינולץ לספר התניא חלק א' עמ' 69.

¹⁸ למעשה ישנם שלושה פעלים המוזכרים לגבי בריאת האדם שאינם מופיעים לגבי שאר הנבראים: 'ברא' (מופיע גם בפסוק הראשון של התורה, אך עיין שם במפרשים המתלבטים למה פסוק זה מתייחס), 'יצר' ו'נפח'. דבר זה כנראה מהווה את המקור לברכה בתפילה הראשונה אותה אנו אומרים בבקר "אלוקי, נשמה שנתת בי טהורה היא, אתה בראתה אתה יצרתה אתה נפחתה ב'י".

אחד מהחלקים המרכזיים באמונה הוא להיחשף לנשמה זו, ולהיות כמה שיותר מודע אליה¹⁹.

הרצון הפנימי

רבי יהודה הלוי בפתחתו לספר הכוזרי כתב²⁰:

... מלך זה, מסופר שם, נשנה אליו חלום אחד פעמים רבות. בחלומו והנה מלאך מדבר אליו ואומר לו 'כוונתך רצויה בעיני האלוה- אבל מעשך אינו רצוי'. והמלך היה זהיר מאוד במצוות דת הכוזרים, עד שהוא עצמו היה משמש בהיכל אשר להם ומקריב קרבנות בלב שלם. אולם עם כל אשר הוסיף לשמור את המצוות ההן היה המלאך נראה אליו לילה לילה ואמר לו 'כוונתך רצויה, אבל מעשך אינו רצוי'. דבר זה גרם לו למלך הכוזרים לדרוש ולחקור בדבר האמונות והדעות, וסוף דבר התייחד הוא ועם רב מן הכוזרים איתו.

מלך כוזר חלם חלום שנשנה אליו פעמים רבות, ובחלום אמר לו מלאך "כוונתך רצויה בעיני האלוה, אבל מעשך אינו רצוי". חלום זה גרם למלך כוזר לחפש את ה'מעשה הרצוי', ובסופו של דבר להתייחד, הוא ועם רב איתו.

לכאורה רבי יהודה הלוי בחר בסיפור מוזר מאוד בכדי להתחיל את ספרו. בדרך כלל המטרה של הקדמה בספר (או של תיאור הספר בגב הספר וכדומה) היא למשוך את הקורא לקרוא את הספר. הדרך למשוך אדם להמשיך ולקרוא ספר היא לנסות להראות לו שהשאלה שאותה מתיימר ספר זה לפתור היא שאלה המציקה לו, ומשום כך ישתלם לו להשקיע בקריאתו.

אם אכן זו הייתה המטרה של ההקדמה לספר הכוזרי, לכאורה רבי יהודה הלוי צריך היה להתחיל את הספר באיזו שאלה פילוסופית רצינית שהייתה מהווה תמריץ וגירוי לגילוי הפתרון. לעומת זאת בחר רבי יהודה הלוי בפתיחה שהיא לכאורה מוזרה ביותר, משום שסביר להניח שכמעט לאף אחד מהקוראים לא הייתה חוויה שמלאך אמר לו בחלום "כוונתך רצויה...". ממילא, כמו שמלך כוזר לא היה יוצא לחיפוש האמת ללא חלום זה, כך גם הקורא לא ירגיש צורך להמשיך לקרוא מהי דת האמת.

¹⁹ עיין הערה 14 בסוף.

²⁰ עפ"י תרגומו של רבי יהודה ברבי שמואל אבן תיבון.

נדמה שבכדי להבין מדוע בחר רבי יהודה הלוי דווקא בתיאור כזה כפתיחה לספרו יש צורך לנתח מה מסמל 'חלום', ומעבר לזה מה מסמל 'מלאך בחלום'.

לצורך העניין ניקח את התיאוריה הפסיכואנליטית של פרויד להבנת חלומות בכדי לנסות להבין בקווים כלליים מה מבטא חלום.²¹

על פי פרויד יש לאדם רצונות חזקים מאוד (בעיקר של מין ותוקפנות) שבאופן טבעי הוא היה רוצה לבטא אותם. מצד שני, החברה רואה ברצונות אלו רצונות שליליים ומשום כך לא רק שהאדם אינו יכול לפעול על פי רצונות אלו, אלא הוא אפילו מדחיק את העובדה שיש לו רצונות כאלו (עצם המודעות לרצון יגרום אצלו לרגשי אשמה בעקבות החינוך אותו קיבל מהחברה). פעמים רבות ההדחקה הזו גורמת לבעיות פסיכולוגיות שונות, ומשום כך חלק מרכזי מהטיפול הפסיכואנליטי הוא ניסיון להיות מודע לרצונות המודחקים של האדם.

עכ"פ, כיצד יכול המטפל להיות מודע לרצונות המודחקים של המטופל כאשר בשיחה רגילה הוא לא יוכל לחשוף אותם משום שגם המטופל אינו מודע אליהם? לצורך כך ישנם כמה כלים בהם יכול המטפל להשתמש, כאשר אחד הכלים החשובים ביותר הוא פרשנות החלומות של המטופל.

על פי פרויד גם כאשר אדם ישן מתעוררים אצלו הרצונות ה'אמיתיים' שלו, אלא שעכשיו, בשונה מהזמן שהוא ער, הרבה יותר קשה לאדם להדחיק רצונות אלו. לשיטתו, רצונות אלו כל כך חזקים עד שהם היו יכולים אפילו למנוע מהאדם את היכולת לישון. על מנת לאפשר לאדם לישון הוא צריך לשחרר רצונות אלו בצורה מצונזרת ובהעקתם לסמלים. אלו בעצם החלומות שלנו. אם כן, כדי שהמטפל ידע מהם הרצונות האמיתיים של המטופל (רצונות שפעמים רבות אף המטופל עצמו אינו מודע אליהם) יש צורך לנתח את חלומותיו.

נדמה שרבי יהודה הלוי אומר לנו אמירה דומה בהקדמתו. פעמים רבות שומעים מאנשים החיים על פי תפיסות עולם הרחוקות מהיהדות אמירות כגון "טוב לי איך שאני חי". אם אכן אמירה זו נכונה, אדם זה לא ישנה

²¹ עיין בפירושו של הרב שלמה אבינר לספר הכוזרי עמ' 69. הרב אבינר מזכיר מעבר לפירושו של פרויד לחלומות גם את פירושו של הרמב"ם במורה הנבוכים (ב', ל"ו- ל"ח). אומנם לענייניו אין הבדל בין הסברו של הרמב"ם לזה של פרויד, אך מסיבות מתודיות העדפנו להשתמש בהסברו של פרויד. עיין באריכות במאמרי הראייה, שיעורים בספר הכוזרי (בעיקר עמודים 486-487).

את תפיסת עולמו בעבור שום הוכחה פילוסופית כזו או אחרת. מה שרבי יהודה הלוי שואל את הקורא הוא האם באמת טוב לך בצורת החיים שלך. זה נכון שבדרך כלל ברגעים בהם אתה 'ער' אתה מרגיש שטוב לך, אך חשוב היטב אם בזמן שאתה 'ישן' אין 'מלאך' שבא אליך בחלום ואומר לך "כוונתך רצויה בעיני האלוה-אבל מעשך אינו רצוי". ומהו 'מלאך' זה? זוהי הנשמה, חלק אלוה-ממעל שיש בכל אדם, השואף תמיד להתקרב יותר ויותר אל ה'²².

יכול להיות שאדם מצליח רוב חייו להדחיק 'מלאך' זה²³, אך תפקידו של המחנך הוא לחשוף את תלמידו לכך שמלאך זה קיים, משום שאם הוא לא יעשה זאת, שום הוכחה פילוסופית כזו או אחרת לא תגרום להם לשנות את דרכם²⁴.

לדוגמא, אם אדם מעולם לא חווה חוויה שלקדושה מיוחדת בסיום יום הכיפורים כאשר הוא אומר "ה' הוא האלוקים" או "שמע ישראל", חוויה שברור לו שאינה נובעת רק מחינוך רלטיביסטי כזה או אחר, הוא בסופו של דבר לא ישנה את דרך חייו בגלל הוכחה פילוסופית כזו או אחרת. נכון הדבר שהאדם חווה באופן פנימי גם הרגשות הנובעות מהסביבה וגם חינוך אותו קיבל מהחברה, אך טענתנו היא שאדם יכול להבדיל באופן פנימי בין הרגשות אלו ובין נקודת המוסר הפנימית הקיימת בו מעצם היותו אדם בעל נשמה²⁵.

²² דימוי זה של 'חלום' כמבטא רצון פנימי, וניסיון האדם לברוח מחלומו על ידי אמצעים שונים מופיע גם אצל רבי נחמן מברסלב. עיין בפירוש הרב שטיינזלץ לסיפורי רבי נחמן מברסלב, עמ' 57, ובפרשנות הרב שטיינזלץ לסיפור. העיקרון על פיו הנשמה אף פעם איננה מסתפקת במצבו הרוחני של האדם מופיע גם במשל מפורסם בקהלת רבה (פרשה ו'). מסילת ישרים (פרק א' ד"ה יולא) מביא מדרש זה ומרחיב בכך.

²³ בריחת האדם מפני עצמו מהווה נדבך מרכזי בפילוסופיה של בליז פאסקאל. עיין שמואל הוגו ברגמן, תולדות הפילוסופיה החדשה, מניקולאוס קוזאנוס עד תקופת ההשכלה, הוצאת מוסד ביאליק, עמ' 198.

²⁴ על פי עיקרון זה ניתן לחסביר את דחייתו של מלך כוזר את הפילוסוף (מאמר ראשון אות ב').
²⁵ לצורך העניין ניתן לקחת מצווה אליה חונכנו (כגון שלא להדליק אור בשבת) ומולה מצווה שאותה אנו גם חווים מוסרית (כגון שאונס ורצח רעים). אנו יכולים לחוות באופן פנימי שיש הבדל בין הדברים.

באופן תיאורטי אפשר היה להגיע לכל מצוות התורה רק על ידי הכרת נשמתך. עיקרון זה נרמז בדברי חז"ל לגבי אברהם אבינו (בראשית רבה פרשה ס"א ד"ה 'יוסף אברהם') "אב לא לימדו ורב לא היה לו מהיכן למד את התורה! אלא זימן לו הקב"ה שתי כליותיו (ההדגשה שלי) כשני רבנים, והיו נובעות ומלמדות אותו תורה וחכמה...". עכ"פ, למעשה אין לנו יכולת להגיע לכל מצוות התורה רק דרך הכרה פנימית, ואנו צריכים להשתמש בהתגלות ה' בתורה לשם כך.

ב. תיאור מקרה

בשלב זה חשוב להביא לתלמידים מקרים בהם רואים היחשפות של אדם לאמת הפנימית שהייתה קיימת בו. רצוי להביא סיפור אחד אישי וסיפור אחד שהתפרסם.

- באילו מצבים נחשף אדם לנשמתו?

במשך שגרת חיינו אנו בדרך כלל איננו מודעים לאמת הפנימית הקיימת בנו. באילו מצבים בכל זאת מצוי שאמת זו תתגלה?

א. נקודות שיא:

הזווית אותה מדגיש רבי יהודה הלוי בספר הכוזרי היא התגלות ה'נקודה הפנימית' בשיאה, שלשיטתו זו הנבואה. היום כשאין נבואה ואין אנו יכולים לחוות או לפגוש אדם שחווה חוויה זו במלואה, נדמה שעדיין ישנן שתי אפשרויות להיחשף ל'נקודה הפנימית' במצבי שיא.

אפשרות ראשונה היא על ידי מפגש עם אנשים שאומנם אינם נביאים אך הם הגיעו לדרגה רוחנית גבוהה, והמפגש עימם יכול להשפיע על האדם. לצורך המחשה מסופר על אחד מגדולי המוסר שאמר שהבעיה של דארווין הייתה שהוא מעולם לא פגש את רבו, רבי ישראל מסלאנט, משום שאם היה פוגש אותו ודאי הוא לא היה טוען שהאדם מקורו מהקוף. לפעמים מפגש עם אנשים שעשו דברים גדולים יכול להמחיש לאדם אילו כוחות גדולים טמונים גם בו.²⁶

אפשרות שניה היא על ידי מודעות לרגעי שיא אותם עובר האדם בחייו. אומנם אלו אינם רגעים של נבואה במובן הקלאסי של המילה, אך אלו רגעים מסוימים בהם האדם נחשף לרוחניות שבדרך כלל חבויה בו. רגעים אלו יכולים להיות רגעי השיא של השנה, כגון: בזמן תפילת 'נעילה', או תחושה שאדם חש לאחר לימוד תורה או עשיית מעשה חסד. תפקידו של המחנך הוא לעודד את החניך להיות מודע לרגעי השיא האלו ולקבל מהם את אותה נקודה ארכימדאית מוחלטת לאמת, מוסר ואמונה.

ב. קשיים:

²⁶ משום כך גם אישיותו של המחנך מהווה גורם חשוב ביכולת התלמיד להיחשף ל'נקודה הפנימית' שבאחרים ואחר כך שבתוכו.

לעומת רבי יהודה הלוי המדגיש את המפגש עם הנקודה הפנימית ברגעי השיא של האדם, מדגיש בעל התניא דווקא את המפגש ברגעי המשבר²⁷. ההיסטוריה היהודית רוויה בדוגמאות בהם הפריץ, שהיה יהודי רחוק מכל זהות יהודית, היה מוכן למות על קידוש ה' ולא להשתחוות לצלם. דברים רבים לומד אדם על עצמו דווקא מתוך משברים וקשיים ולא מתוך הצלחות. לפעמים דווקא המשברים יכולים להמחיש לאדם מהי האמת²⁸. לעיתים דווקא הכשלונות המולידים באדם מוסר כליות, יכולים להפגיש את האדם עם המוסר המוחלט שבו. תפקידו של המחנך הוא שהתלמיד לא יישבר מקשיים אלו, אלא אדרבא יוכל להיות מודע לחלקים באישיותו שלא היה מכיר ללא חוויות אלו.

ג. שינויים:

כאשר אדם נמצא כל הזמן במסגרת דתית תמיד יכולה לעלות אצלו השאלה האם כל מערכת האמונות שלו נובעת רק מהיותו חלק מחברה מסוימת ולא מתוך כך שאמונות אלו נובעות ממקור עמוק בתוכו. לפעמים דווקא המפגש עם העולם שמחוץ לציבור הדתי יכול לאפשר לאדם להכיר את עצמו טוב יותר, ובכלל זה לחוש את הנקודות היציבות אצלו שאינן רק תוצר של השתייכות חברתית מסוימת. דווקא חוויות שונות ומגוונות שאדם עובר במהלך חייו מאפשרות לו לחשוף את רבדי האשיות שלו שכמעט אינה משתנית, וממילא את האמיתות העמוקות הגלומות שם.

ד. עיסוק במוסר בכלל ובתורה בפרט:

התעסקותו של האדם בשאלות מוסר גורמת לו להתעסקות תדירה יותר עם 'נקודת המוסר' שבתוכו, וממילא למודעות רחבה יותר לנקודה זו. תפקידו של המחנך הוא לעסוק עם התלמידים בשאלות מוסר, זאת ע"י שהתלמידים יצטרכו להתמודד בעצמם עם סיטואציות שיש בהן דילמות מוסריות. בהקשר זה יש להזכיר את העיסוק בתורה, שמעבר להשפעתה

²⁷ עיין פרק י"ט, וכן בפרושו של הרב שטיינזלץ שם המביא דוגמאות רבות מההיסטוריה לכך.
²⁸ כך גם לעיל כאשר ניסינו לחשוף את נקודת המוסר על ידי דיון במצבים בלתי מוסריים באופן קיצוני.

הסגולית ש'המאור שבה מחזירו למוטב' היא גם גורמת לעיסוק תמידי בשאלות מוסר. לענ"ד תלמיד הלומד גמרא ומתמודד אישית (ועם ה'חברותא שלו') עם דילמות של 'טוען ונטען', יהיה מודע יותר לנקודת המוסר שבתוכו. כמובן שהדבר תלוי בגורמים נוספים כגון: הצורה שבה המחנך מלמד את הגמרא, ואישיותו של המחנך בעצמו.²⁹

ה. נקודת המוסר כ'קרבן קפיצה':

חשוב להדגיש שאין אנו אומרים שאדם יכול להגיע מתוך המוסר הפנימי שלו לכל המצוות או העקרונות שביהדות. אנו רק טוענים שיש צורך בנקודה ארכימדאית ראשונה שתהווה 'קרבן קפיצה' שממנה ניתן להתחיל, והיא תאפשר לאדם לתפוס עקרונות מסוימים כלליים כמוחלטים, ולא רק כדברים רלטביסטים. לאחר שהאדם נחשף ל'מלאך' שבו, עדיין ניצבת לפניו דרך ארוכה לברר מהו ה'מעשה הרצוי'. אומנם עדיין אין הוא יודע מהו המעשה הרצוי, אך לפחות הוא יודע שיש כזה. האכסיומות הראשונות יאפשרו לתלמיד לבנות בהדרגה את תפיסת עולמו, כאשר המחנך מקווה שבסופו של דבר התלמיד יבחר בדרך התורה (כמו שהמחנך בחר לאחר שעבר את אותן ההתלבטויות).

ו. אוכל מתוך פסולת

בשלב זה חשוב מאוד להראות אילו עקרונות מתוך התרבות הפוסטמודרנית אנו יכולים לקבל, ואדרבא לחזק מסרים מסוימים שהיו

²⁹ נדמה לי שבעקבות הכרת האפשרויות להיחשף לנקודת האמת שבאדם נראה שחינוך הנוער קשה ביותר. סיבה ראשונה לכך היא משום שהם עוד לא עברו החוויות החושפות את האדם לנקודת האמת שלהם באופן מלא. סיבה שניה ומהותית יותר היא שנדמה שאחד הגורמים המבדילים את בני הנוער מהמבוגרים היא שנוער תופס באופן כללי דברים כפחות מקובעים ויותר ניתנים לשינוי, מהמבוגרים. דבר זה נכון גם לגבי הסתכלות כללית על תופעות בעולם, כאשר נוער נוטה יותר להזדהות עם משפט כגון "אני ואתה נשנה את העולם", ומבוגרים מתייחסים בציניות כלפי יכולת כזו. דבר זה נכון גם לגבי הכרת האישיות הפנימית של האדם, כאשר נוער רואה את מושג האישיות כנוזל (כגון הביטוי הצה"לי 'הכל בראשי'), ומבוגרים נוטים לראות באישיותם דבר יציב יחסית. משום כך ישנו קושי מהותי בחינוך נוער למושגי אמונה על סמך הכרת האישיות הפנימית, משום שאין הם תמיד מזדהים עם עצם מושג האישיות. עיין אבנר זיו, פסיכולוגיה מדע הבנת האדם, עמ' 273-274 לגבי תפיסתו של קולברג הרואה את השלב הגבוה ביותר של השיקול המוסרי בכך שאם האדם לא יעשה את הדבר המוסרי הוא "לא יוכל להביט בפני עצמו".

קיימים מאז ומעולם ביהדות. עקרונות אלו דורשים אריכות רבה ואנו נסתפק במאמר זה רק בהצגתם באופן כללי ביותר.

לענ"ד ישנן שתי נקודות מרכזיות עליהן חשוב לדבר:

א. לכל אחד נקודה מיוחדת בעבודת ה'.

אומנם עד עכשיו ניסינו להראות שישנן נקודות מוסר מסוימות שהן מוחלטות ועליהן ניתן לבנות באופן כללי מוסר. על כל פנים, חשוב להדגיש שבמידה רבה ישנה אמת גדולה בתפיסה הרלטביסטית. גם על פי היהדות לכל אדם ישנה נקודת מבט מיוחדת על המציאות, ובמידה רבה אכן מוסר ואמת הם דברים רלטביסטים. בכל אופן, בשונה ממסקנת אמירה זו בתרבות הפוסטמודרנית, ביהדות אמירה 'רלטביסטית' זו אינה מפקיעה את חובתו המוסרית של האדם, אלא אדרבא היא מחזקת את תחושת האחריות המוסרית שיש לאדם. הסיבה לכך היא שעל פי מקורות רבים ביהדות המציאות שהאמת היא רלטביסטית איננה מקרית, אלא היא נובעת מכך שה' נתן לכל אדם 'שליחות' מיוחדת שרק הוא יכול לבצע, זאת בעזרת נקודת המבט והכישורים המיוחדים שיש לו. על פי תפיסה זו האדם צריך לומר לעצמו שעצם זה שאף אחד לא יכול לראות את הדברים כמותו גורם לכך שאף אחד לא יוכל לבצע את המשימה המיוחדת שלו במקומו. למעשה אנו מקבלים את התפיסה הרלטביסטית במידה רבה, אך המשמעות המוסרית אצלנו היא הפוכה³⁰.

ב. קשר אישי של האדם לעבודת ה':

בעידן המודרני נדמה היה שניתן להוכיח אמיתיות באופן אובייקטיבי. האמונה לא דרשה קשר אישי של האדם עם ה' (המכונה היום בפי העם 'התחברות'). הדגש

³⁰ ניתן לומר שכל אחד הוא 'אלוף העולם בלהיות הוא', כלומר, אף אחד לא יכול לבצע את המשימה האישית שלו טוב כמותו. ניתן להוסיף לכך רעיון אותו שמעתי מפי הרב מרדכי אלון. הרב אלון אמר שבדרך כלל מבינים שהדרך להגיע למידת הענווה היא על ידי ההבנה שאין אתה שווה מאומה. לעומת זאת נדמה שהאמת היא הפוכה. הדרך להגיע למידת הענווה היא על ידי הבנה שיש בדך כוחות מיוחדים, ויש לך יכולת לבצע דברים שאף אחד אחר לא יוכל לבצעם. כאשר אדם מבין שהוא 'אות בספר תורה' ושכל ספר התורה יהיה חסר בלעדיו, הוא גם מבין שהוא רק אות בספר תורה, ובשביל כל שאר הספר צריך את כולם. התפיסה שאין בי מאומה אומנם מקטינה את חשיבותי, אך למעשה אינה נותנת שום חשיבות לאחרים. דווקא תפיסה המגדילה את מושג 'שליחותי' שיש לאדם מובילה אותו לענווה, והכרת החשיבות שבכל אחד שסביבו.

שבתפיסה הפוסטמודרנית, לפיה האמת אינה דבר אובייקטיבי אלא כוללת השתתפות של האישים הפועלים, מצריך אותנו לקשר אישי וחי עם ה"31. דווקא מתוך התפיסה הרלטביסטית ניתן לחנך לעומק גדול יותר בעבודת ה'.

'חינוך' מול 'שטיפת מוח'

על פי הפילוסופיה המודרנית שהאמינה באמיתות מוחלטות, ההבדל בין חינוך לשטיפת מוח הוא בשאלה האם הדבר שאליו מחנכים הוא האמת או שגורמים לאדם לחשוב שדבר שאינו אמיתי הוא האמת. לעומת זאת, על פי התפיסה הרלטביסטית הטוענת שאין אמיתות מוחלטות, כל חינוך יכול להיתפס כשטיפת מוח, משום שהמחנך משפיע על התלמיד לקבל את האמת שמנקודת מבטו של המורה ולזנוח את האמת שמנקודת מבטו של התלמיד (דבר שלכאורה אין לו שום הצדקה).

לעומת זאת, לטענתנו גם כיום ישנו הבדל בין שטיפת מוח ובין חינוך. שטיפת מוח פירושה לגרום לאדם להאמין בדבר שאינו קשור לנשמתו, והחינוך פירושו לעזור לתלמיד להיחשף לאמת הפנימית הקיימת בו. אין ספק שלא כל דבר שלומדים בבית הספר יכול להיות מוחשי באופן קיומי פנימי על ידי התלמיד, אך מגמת החינוך צריכה להיות כזו³².

סיכום

במאמר זה הצענו דרך בה ניתן לנסות ולחנך נוער המושפע מתפיסות רלטביסטיות לעקרונות של מוסר ושל יהדות, המהווים באופן פשוט 'אמיתות מוחלטות'. טענו שבכדי להתמודד עם התפיסה הרלטביסטית אי אפשר להתעלם מהבעיה (כפי שאולי ניתן היה לעשות עם התמודדויות אחרות בעבר), אלא יש להתמודד עם תפיסה זו באופן חזיתי.

³¹ עיין הרב סולוביצ'יק יוסף דב, איש ההלכה גלוי נסתר, ספריית אלינר, עמ' 127-132.
³² ניתן להמחיש זאת על ידי משל. אדם אחד אמר לחברו שהוא פתח מסעדה חדשה שיש בה דבר פלא- הוא הצליח לאלף חתול שיהיה מלצר. חברו שהיה מופתע מהרעיון החליט לבקר במסעדה ולראות את הפלא במו עיניו. הוא נכנס למסעדה ואכן מולו הוא רואה חתול עומד על שתי רגליו האחוריות, לבוש כמלצר ומגיש מרק לסועדים באחד השולחנות. החליט האורח לעשות לחתול הממלצר מבחן קטן. הוא הוציא מכיסו עכבר וזרקו על הרצפה. ברגע שראה החתול את העכבר הוא זרק את הכלים, פשט את בגדיו והחל לרדוף על ארבע אחר העכבר. הנמשל הוא שתפקיד החינוך הוא לחפוך חתול לחתול ולא חתול למלצר.

הצענו לצורך העניין לעבור שישה שלבים עם התלמידים. **השלב הראשון** החל בהבנה כללית של התהליך אותו עברה הפילוסופיה המערבית מה'מודרניזם' עד ל'פוסטמודרניזם'. בשלב זה הוספנו ש'הוכחה' לתלמיד פוסטמודרניסט חייבת לכלול חשיפה לאמת הקיימת בו, ושחוסר יכולת להוכיח דבר באופן אובייקטיבי ומדעי אינו מראה שיש שוא ההוכחה קיים פחות. **השלב השני** היה להדגים על ידי דיון בדילמות שונות שכל תפיסה מוסרית בנויה על 'אכסיומות ראשונות' אותן אי אפשר להוכיח באופן אובייקטיבי ומדעי, וכל החלטה חייבת לכלול 'רצון ראשוני'. **בשלב השלישי** ניסינו לחשוף את התלמידים ל'נקודת המוסר' הקיימת בהם על ידי דיון בשאלה האם יש לנו בחירה חופשית. סיימנו בהסבר המושג 'אמונה' ככולל גם את חשיפת האדם לאמת הפנימית הקיימת בו. **בשלב הרביעי** הכרנו כמה מקורות הקושרים את נקודת המוסר לנשמה שבכל אחד, ומנינו מצבים בהם מצוי יותר שנקודת המוסר תתגלה. **בשלב החמישי** הדגשנו שנקודת המוסר מגלה רק 'נקודה ארכמדאית' שממנה ניתן להגיע לתפיסת עולם רחבה הרבה יותר על ידי חיבור למסורת ישראל. **בשלב השישי** ראינו אלו עקרונות ניתן לקחת מהתפיסה הפוסטמודרנית על מנת להעמיק את עבודת ה' שלנו. סיימנו בהגדרת ההבדל, על פי תפיסתנו, בין 'חינוך' ל'שטיפת מוח' בתקופה פוסטמודרנית.

נספח – חלק א'

סדרן: "בית המשפט?".

כתב הטלוויזיה: באולם בית הדין המלא מפה לפה הושלך הס. הקהל הרב התיישב במקומו. הנאשם תומס קילר יושב במקומו מוקף ארבעה שוטרים גברתיים חמושים. הוא יודע את הצפוי לו - תוך זמן קצר יושיבו אותו על הכסא החשמלי ובלחיצת כפתור יקטעו את חייו. אשמתו מוכחת מעל לכל ספק, עשרה עדים ראו אותו רוצח פקיד בנק חף מפשע במהלך שוד. הסנגור נראה אובד עצות, שקוע במחשבותיו ובניירותיו. כיצד הוא יכול להגן על הנאשם ולהצילו?

הנה ניתנה לסנגור רשות הדיבור והוא פותח בנאומו:

סנגור: כבוד השופטים הרשו נא לי לפנות אליכם בשאלה אישית - האם אתם מאמינים באלוקים?

כתב הטלוויזיה: רגע של דממה באולם. תימהון. מבוכה. שאלה מעין זו טרם נשמעה באולם בית הדין. למה חותר הסנגור הנועז?

יו"ר חבר השופטים: לא. איננו מאמינים באלוקים. כולנו אנשים רציונאליים, המאמינים במדע ובמה שהוכיחו לנו המדענים. איננו מאמינים בכל מיני כוחות מסתוריים, עליונים או על טבעיים.

סנגור: הרשו נא לי להציג שאלה נוספת - האם אתם מאמינים בקיומה של נשמה, במציאותה של מהות אל טבעית או חומרית בתוך האדם?

יו"ר השופטים: דומני שכבר ציינתי שאיננו מאמינים בשום מציאות על טבעית באדם או בעולם. האם הסנגור המכובד מוכן להתקדם ולהגיע לטיעוניו?

סנגור: ברשותכם אקרא בפניכם קטע שכתב ביולוג אמריקאי נודע ובו סיכום מהותו של האדם. "אדם בגובה ומשקל ממוצע מכיל כמות שומן המספיקה להכנת 7 סבונים, ברזל ליצור מסמר בינוני, סוכר למילוי צנצנת, סיד לסיוד לול תרנגולות, זרחן למריחת 2000 ראשי גפרורים, אשלגן לפיצוץ תותח צעצוע...מגנזיום וגופרית. ויסודות אלו מחירים ביחד - 98 סנט בקרוב".

כבוד השופטים - האם לדעתכם זהו כל האדם? רק חומר ולא יותר? רק חומרים ללא משהו עמוק יותר?

כתב טלוויזיה: מבוכה קלה בין השופטים, נשמעים לחשויים שונים. הקהל דומם ומרותק. הנה הם מודיעים ועונים לסנגור:

י"ר חבר השופטים: אנו נאמנים למה שקבענו קודם - אין באדם יותר מאשר מערכת חומרים.

סנגור: ומה בנוגע לרגשות? האם האדם הוא חומר בלבד, מהם אם כן- אהבה, שמחה, עצב, רחמים? האם אלו תזוזות של חומרים ימינה ושמאלה? מעבר מבלוטה לבלוטה? האם כל המחזות, השירים, הספרים והיצירות - אינם אלא תזוזה של מספר מולקולות ברחבי הגוף? האם אדם שמוסר את נפשו כדי להציל אדם אחר, כל מה שקרה אצלו זה שבלוטת האומץ הפרישה "מיץ גבורה", ותו לא?
כתב טלוויזיה: שוב כמה דקות דומיה. השופטים מהורהרים כרגע, כל אחד מהם מכונס בעצמו. הנה, שוב נשיא בית המשפט:

י"ר חבר השופטים: כן בהחלט! עד שלא יוכיח המדע אחרת - זה מה שאנו יודעים על מהות האדם. אני רוצה שתתקדם, זמנך אוזל ועדיין לא התייחסת לנאשם המחכה להגנתך.

סניגור: אכן כבודו, מיד אגיע לעניין, אך שאלה אחרונה לי אליכם, חבר השופטים המלומד. השבוע קיבל חייל אמריקאי צל"ש על שסיכן נפשו בקרב. לפי שיטתכם - מי שקיבל את הצל"ש הייתה בלוטת האומץ. מדוע אם כן לא נעניק צל"ש לבלוטות מצוינות אחרות- לבלוטה שהצמיחה אף ארוך???

כתב הטלוויזיה: הסניגור הפסיק ומסתכל בשופטים. הם יושבים דוממים, והנה הוא ממשיך.

סניגור: באוצה מידה שאין טעם להעריך מעשה טוב, כך גם אין טעם לגנות מעשה רע. אדם שבלוטת 'תאוות הכסף' שלו חזקה במיוחד נוטה לגנוב, כיוון שבלוטה זו מפרישה יותר מיצים מבלוטה אחרת. מי יכול למנוע את הגוף מלבצע את ההוראות שהוא מקבל מהבלוטות? אין כח כזה בעולם! כיוון שכל אדם, לפי דברכם הוא רק מערכת של חילוף חומרים ולאדם כמו למכונה אין שליטה על הכוונת התהליכים האלו. אין אפוא טעם להערכה או לגנאי, לעונש או לשכר, להרוג אדם או להעניק לו פרסים על מה שעשה. ואי לכך אני מבקש מבית המשפט המלומד לפטור את הנאשם מכל אחריות לרצח ומכל עונש!... אם אינכם מאמינים

במהות על חומרית באדם, ממילא אין האדם אחראי למעשיו, ממילא אינו אדם, ולכן אין זכות להענישו לא בעונש מוות ולא בכל עונש אחר. **כתב הטלוויזיה:** נראה שבמילים דרמטיות אלו סיים הסנגור את דבריו המרתקים. צוות השופטים מתייעץ ונראה שיכריז על דחיית המשך הדיון במספר שבועות, על מנת שהשופטים יוכלו להרהר בנושאים שהועלו בפניהם ברצינות ובכובד ראש.

חלק ב'

כתב הטלוויזיה: עבר חודש וחזרנו אל אולם בית המשפט. העיניים בכל רחבי המדינה נשואות לאולם הזה. נדמה לי שהסוגיה שעלתה כאן בדיון האחרון כבר הספיקה להתרחב ולעורר ויכוח בכל בית במדינה. הנאשם יושב זקוף במקומו. עתה נכנסים השופטים ומתחיל שוב הדיון. אל הדוכן מתקרב קצין בצי האמריקאי, הוא מתקרב לשולחן השופטים ו... מה הוא עושה? סוטר לאחד השופטים? מה הולך פה? 4 סדרנים תופסים אותו ומושיבים אותו במקומו. עתה הוא פונה לשופטים.

קצין הצי: מכובדי, הרשו לי לשאול במה פשעתי? הרי בסה"כ זזו כמה מולקולות במוחי מימין לשמאל, או שלהיפך.

כתב הטלוויזיה: או, זה היה תרגיל מבויס. מעניין לחשוב כמה מה חושבים השופטים על הקצין הצעיר. והנה קם לדבר אחד מן המושבעים.

איש חבר המושבעים: כבוד השופטים. את השעון שבידי מצא לפני כשעה בחור היושב בירכתי האולם. הוא יכול היה לקחתו לעצמו, אך ערכים מוסריים דחפו אותו להשיב את האבדה. מאין נולדו בו ערכים אלו- מהתנגשות מולקולות זו בזו? **כתב הטלוויזיה:** רעש בירכתי האולם, נדמה שאחד הצופים העז לקום ולדבר, מיד נפנה אליו את המקרופון. או זוהי דמות מוכרת, הסופר אמיר חצרוני:

הסופר חצרוני: די, הפסיקו כבר עם הבלוטות האלו. האם מישהו מסוגל לחשוב ברצינות שהאדם הוא רק חלבון, מים, שומן וסיד? היו קצת מציאותיים, הפסיקו להשפיל את בני האדם. אין ספק שכל אחד מאיתנו חש שיש בו הרבה למעלה מן החומר, וכי ממקור עמוק עליון- חצובה נשמתינו. כאשר החומר והגוף משמשים רק מסגרת ומקום משכן לרוח זו.

כתב הטלוויזיה: הרחש באולם מתגבר, נשמעות צעקות מכיוונים שונים. נשיא בית המשפט דופק בפטישו, מרגיע את הקהל ומודיע שגזר הדין יינתן בשבוע הבא.

כתב הטלוויזיה: שוב אנו באולם בית המשפט המרתק הזה. הפעם זה יהיה כנראה השידור האחרון מהמשפט הסנסציוני הזה שעורר כל כך הרבה תשומת לב ויכוחים. היום תנתן ההכרעה בדבר אחריותו של תומס קילר למעשהו. נראה שהנאשם זקוף ומכיר במעשה שעשה ומוכן לקבל גם את גזר הדין הגרוע מכל. הנה נכנסו השופטים, ובעוד מספר שניות יודיעו על החלטתם:

נשיא ביהמ"ש: תומס קילר, על סמך הודאתך המפורטת, ועל סמך העדויות והראיות שהוצגו בפנינו במשפט זה אנו קובעים כי תומס קילר אחראי למותו של ג'וליאן מורו, פקיד הבנק שנשדד ע"י הנאשם. הנאשם היה שפוי ואחראי למעשיו. באשר לעונש המגיע לו, לאחר ששמענו דעות שונות במהלך המשפט אנו קובעים וגוזרים על הנאשם גזר דין מוות. כל אדם ואדם נברא בצלם אלוקים, בעל נשמה המכוונת את פעולותיו. הוא אחראי למעשיו וחייב לתת את הדין אם קלקל או פגע בזולתו או בחברה. אין לאף אחד זכות לקחת את חייו של אדם אחר, ואם עשה זאת עליו לשאת באחריות למעשהו ולשלם על כך, ועל כן אנו גוזרים על הנאשם דין מוות. האם לנאשם יש מה לומר לבית הדין?

תומס קילר: כבודו, רק עתה אני מבין את חומרת המעשה שעשיתי. רצחתי אדם ופגעתי בנשמת אלוקים בקרבו. פגעתי בנפש, ולא במערכת של חומרים כימיים. אני מקווה שסבל המוות יכפר ולו במעט על פשעי הנורא כלפי אלוקים ואדם.